

УДК(477) «1945–1955»

О. В. Іщенко, В. М. Сидорук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ВІДНОВЛЕННЯ ЖИТЛОВОГО ФОНДУ І КОМУНАЛЬНОЇ
ІНФРАСТРУКТУРИ МІСТ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
У ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ (1945–1955 рр.)**

Визначено втрати житлового фонду міст Дніпропетровщини, збитки, яких зазнало міське комунальне господарство у роки радянсько-німецької війни. Висвітлено процес відновлення житлової забудови Дніпропетровська, Нікополя, Марганця, Павлограда. Розглянуто особливості проектування, методи, темпи будівництва і ремонтних робіт, відновлення газо- і водопостачання, санітарного очищення, озеленення міст.

Ключові слова: Дніпропетровська область, житловий фонд, комунально-побутова інфраструктура.

Е. В. Ищенко, В. Н. Сидорук

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ВОССТАНОВЛЕНИЕ ЖИЛИЩНОГО ФОНДА
И КОМУНАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ ГОРОДОВ
ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОВОЕННОЕ
ДЕСЯТИЛЕТИЕ (1945–1955 гг.)**

Определяется ущерб, нанесённый жилищному фонду, коммунальному хозяйству городов Днепропетровской области в годы советско-немецкой войны. Освещается процесс возобновления жилищной застройки Днепропетровска, Никополя, Марганца, Павлограда. Рассматриваются особенности проектирования, методы, темпы строительства и ремонтных работ, возобновления газо- и водоснабжения, озеленение городов.

Ключевые слова: Днепропетровская область, жилищный фонд, коммунальная инфраструктура.

A. V. Ishchenko, V. M. Sidoruk

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**RECOVERY OF HOUSING FUND AND MUNICIPAL
INFRASTRUCTURE IN THE TOWNS OF DNIPROPETROVSK
REGION DURING THE FIRST AFTERWAR DECADE (1945–1955)**

Determined the damage to housing, communal services of the Dnipropetrovsk region during the Soviet-German war. Highlights the process

of renewal of housing development in Dnepropetrovsk, Nikopol, Manganese, Pavlograd. The features of projecting, methods, the pace of construction and repairs, renewal of gas and water supply, landscaping cities. The study was based on the study of both unpublished sources, placed in the State Archives of Dnipropetrovsk region, so and periodically press povoennogo decade. As a result, it managed to reconstruct the process of repairing the housing stock of the city edge, resuming mid communal services - supplying the population with water and gas. Accentuates variations in housing policy, made in povoennoe decade. We analyze the activity of the population to overcome the housing crisis, both by individual private construction, and participation in public after workshours (Sundays, Saturdays).

Key words: Dnipropetrovsk region, housing stock, public infrastructure.

Науковий інтерес до вивчення повоєнного побуту населення Дніпропетровщини полягає у необхідності доповнити вже наявні знання щодо макроісторичних процесів аналізом повсякденних реалій звичайних людей. Подібні студії мають і самостійне значення, адже стосуються найважливішого «людського фактора» історичного розвитку. Висвітленню проблем повсякденного життя населення, у тому числі й розвитку житлового будівництва і комунального господарства приділяли увагу радянські історики [3; 21; 26]. Вони досліджували проблеми праці й відпочинку міського населення, діяльність комунальних установ, відмінності між побутом міста і села тощо. Утім тенденційність радянської історіографії давалася взнаки: автори зосереджувалися на керівній ролі комуністичної партії і уряду, трудовому подвигу громадян, здобутках та успіхах суспільства в цілому. Водночас люди з їхніми щоденними потребами (а потреба у житлі й комунальних послугах належить до найнагальніших) перебували поза увагою.

У пострадянській час і російські, і українські історики перестають ігнорувати повсякденність, що призводить до значного зміщення акцентів у інтерпретації людини. У поле зору історіографічних студій потрапляє не лише борець (за побудову соціалізма-комунізма, за мир тощо) або жертва (сталінізма, нацизма) і навіть не лише особистість, наділена визначними здібностями, а – обиватель, споживач, який більш чи менш успішно бореться за виживання в умовах тотального дефіциту житла, товарів, послуг. Серед авторів, які послідовно дотримуються подібного ракурсу історіописання стосовно обраного нами періоду, назвемо українських дослідниць Т. Вронську [2], В. Дудник [20], О. Ісайкіну [25], російського історика О. Зубкову [24]. Написані ними праці осмислюють тему у загальносоюзному або республіканському масштабі, що мотивує нас поставити її у регіональному ключі.

Відомо, що наявні житлові умови є визначальними у характеристиці побуту як окремої людини, так і суспільства загалом. Житлова проблема в містах Дніпропетровщини, як і в інших регіонах Украї-

ни, завжди стояла гостро, ще у більшій мірі це стосується повоєнного часу.

Втрати під час війни житлового фонду були дуже значні. Лише у Дніпропетровську за воєнні роки було зруйновано 28 % житлового фонду [1, с. 324]. За даними обстеження, проведеного Українським інститутом комунальної гігієни, в перші повоєнні роки менше однієї кімнати на сім'ю мали 15,6 % мешканців міст Дніпропетровщини, одну кімнату на сім'ю – 60,9 %, дві – 20,3 %, три і більше – 3,2 %. Майже чверть міських житлових будинків була пошкоджена настільки, що експлуатувати їх було небезпечно. Частими були випадки, коли реєвакуйовані люди у перші тижні, а іноді й місяці після повернення вимушені були ночувати на підприємствах та в установах, де влаштовувалися на працю. Брак вільного житла змушував владу вживати такий непопулярний захід, як ущільнення. Звичним було становище, коли в одній кімнаті жило кілька різних сімей. Під житло було використано 2 % дворових будівель, 32 % підвалів, 28,9 % кухонь, велика кількість дахів, горищ, землянок [28, с. 54].

Відбудовчі роботи розпочиналися відразу після звільнення області за двома напрямками: ремонту вцілілих будинків і будівництва нових. При цьому керівництво області вдавалося до звичних агітаційно-мобілізаційних заходів. Так ще до закінчення війни було оголошено про розгортання соціалістичного змагання між трудящими Дніпропетровська та Харкова за найшвидшу відбудову та благоустрій обласних центрів [26, с. 523]. У 1946 р. до цієї прапагандистської акції долучився Львів. Перебіг змагань між «містами-побратимами» регулярно висвітлювався у місцевій пресі. Утім зрозуміло, що такого роду заходи не могли бути вирішальним фактором розгортання трудового ентузіазму дніпропетровців, адже люди мали достатню мотивацію піднімати з руїн рідне місто.

Якщо партійні органи здебільшого опікувалися відбудовою промисловості та ідеологічною роботою в трудових колективах, то пріоритетним у діяльності міської та районних рад депутатів трудящих стало об'єднання зусиль багатьох підприємств, організацій і установ у відбудові складного міського господарства, залучення всього населення до благородної справи відродження рідного міста. Не буде зайвим зауважити в цьому зв'язку, що переважна більшість жителів щиро підтримувала усі відповідні ініціативи міської ради, яку з 1944 р. і до 1963 р. (з невеликою перервою) очолював М. Є. Гавриленко [4, арк. 4].

Над проектом реконструкції центру Дніпропетровська працювали архітектори О. М. Душкін, В. І. Білозерський, Л. М. Ветвицький, І. Р. Заїченко, П. В. Шевченко, Ф. М. Дервін, В. В. Самодрин, В. Є. Горбоносів та ін. Проспект К. Маркса разом із вулицями, які пе-

ретинали його, мав перетворитися на єдиний урочистий архітектурний ансамбль, що мав наочно демонструвати торжество Перемоги і здійснення сподівань дніпропетровців на щасливе життя. При цьому і керівникам міст, і зодчим вистачало мудрості залишити як прикрасу архітектурного ансамблю куточки старого Катеринослава, зокрема будинки губернатора, генерала Інзова, підприємця Хренникова та інші.

Найбільш упорядкованого і охайного вигляду набули вулиці нагірної частини Дніпропетровська. Побудовані у повоєнні роки багатоповерхові житлові будинки з квартирами підвищеної комфортності на вулицях Дзержинського, Ворошилова заселяли здебільшого сім'ями партійних і радянських функціонерів, господарських керівників, інших представників номенклатури.

Упродовж 1945–1950 рр. дніпропетровці безкоштовно і майже добровільно відпрацьовували на суботниках і недільниках, після основної роботи, близько 30 млн людино-годин [7, арк. 9]. Вони розчищали завали, будували, ремонтували приміщення шкіл, клубів, дитячих шкільних установ, упорядковували вулиці, налагоджували комунікації, висаджували дерева і клумби тощо. Відтоді така практика отримала назву народних будов, стала регулярною і широкомасштабною. Утім навіть для відновлення довоєнного вигляду міста ентузіазму жителів було замало. Зруйновані будівлі, пам'ятники, куточки відпочинку вимагали значних коштів, яких місцеві адміністрації практично не мали.

Тому визначальна роль у відбудові міста належала все ж таки промисловим підприємствам і відомствам, котрі відновили і побудували протягом п'яти років понад 360 тис. кв. метрів житла. Порівняймо: місцевими радами за цей же період було введено до ладу 6,2 тис. кв. метрів житла, що дорівнює довоєнному рівню [6, арк. 9].

Забудова міста Дніпропетровськ відбувалася за відповідно затвердженого генерального плану міста. Проводилася забудова Автозаводом (Південмаш) кварталів Нижнього і Верхнього селищ капітальними дво-, три-, чотириповерховими будинками з проведенням благоустрою (дороги, тротуари, озеленення) та інженерного обладнання (водопровід, каналізація, електроосвітлення тощо), а також до цієї частини міста було проведено трамвайну лінію з маршрутами трамваїв № 11 і 12 [10, арк. 11].

Поступово відбудовувалися інші райони, створювалися нові робітничі селища на околицях міста, зокрема «Будівельник» у південній частині міста. Переважна більшість околиць міста забудовувалася невеликими одноповерховими індивідуальними будинками, що зумовлювалося як відсутністю належної будівельно-індустріальної бази, так і браком коштів у міському бюджеті. Розрахунки робили на кошти і зусилля самих забудовників.

Порушення монополії влади на будівництво і розподіл житла, яка за радянських часів була одним із найнадійніших засобів забезпечення лояльності громадян, було вимушеним і диктувалося критичною масою повоєнних безхатченків. Допустивши громадську приватну ініціативу, держава «розвантажувала» себе від тотальної відповідальності за надання житла усім категоріям населення і зосереджувалася на пільговиках (а це партійна, радянська, господарська номенклатура, робітники підприємств важкої промисловості, колишні фронтовики).

Особливо багато індивідуального приватного житла було збудовано в «пролетарському» Ленінському районі [5, арк. 8]. У 1946 р. місцева влада і керівництво заводів виділило під забудову земельні ділянки в оренду кращим робітникам та інженерно-технічним працівникам, колишнім фронтовикам. За умови орендного договору ділянки виділялися терміном на 55 років. Незабаром на нових вулицях з'явилися охайні будиночки, був зроблений водогін, проведено газ, на що люди витратили багато особистого часу та приватних заощаджень. Не пройшли і два десятиліття – і головну умову орендної угоди міською владою було порушено: у зв'язку з розширенням підприємств, зокрема агрегатного заводу, деякі з цих самозбудованих вулиць будуть знесені. У відповідь на скарги людей місцева влада цинічно відповіла, що знесення їхніх садиб здійснюється згідно із законом і диктується державними інтересами [13, арк. 13].

Зняти напругу у житловому питанні вдавалося і за рахунок будівництва робітничих гуртожитків, але щільність проживання у них була надзвичайно високою. У середньому на одного робітника припадало 4–5 кв. метрів житлової площі, що не відповідало санітарній нормі, яка становила 9 кв. метрів на людину [29, с. 10]. Матеріальні труднощі повоєнного часу не дозволяли розв'язати такі проблеми, як антисанітарія (особливо дошкуляло засилля тарганів, клопів, мишей, щурів), відсутність меблів, постільних речей, кімнат для прання і сушіння одягу, лазень, кухонь тощо.

Утім із часом у Дніпропетровську збільшувалося і будівництво якісного житла. Так, ухвалою другого пленуму Дніпропетровського міського комітету КП(б) України від 6-го березня 1951 р. у другому кварталі поточного року повинні були введені в експлуатацію такі житлові будинки:

- будинок ДЗМУ на розі пр. Карла Марса і Артемівської вул.;
- будинок заводу ім. Петровського по Комсомольській вул., № 74;
- будинок ВРЗ ім. Кірова на пр. Карла Маркса, № 10;
- будинок по пр. Калініна, 27;
- 6-й блок житлового будинку Гірничого технікуму по пр. Карла Маркса, № 2-а;

– 9-й блок будинку заводу ім. Петровського по пр. Карла Маркса, № 2-а;

– будинок Дніпромеца на розі Артемівської і Комсомольської вулиць [9, арк. 4].

Основна частина проектної документації була ретельно опрацьованою в архітектурному та планувальному відношенні, продумані питання швидкісного будівництва та поточного методу роботи, вирішено проблеми архітектурних деталей, застосування місцевих будівельних матеріалів та виправлення надмірностей [11, арк. 40]. Значне збільшення темпів зведення житла (особливо одно-дво-триповерхових будинків, пралень, лазень тощо) давало застосування типових проектів [22, с. 3]. Економії коштів задля збільшення розмірів комунального житлофонду сприяла тенденція здешевити проект за рахунок планування квартир із суміжними кімнатами, тісними кухоньками, відмова від ліфтів і сміттєпроводів навіть у багатоповерхівках. Водночас висота стелі, якість шумової та теплової ізоляції лишалися незмінними.

До негативних рис будівництва в містах маємо звернути увагу на некомплектну проектну документацію до початку, що надходила на об'єкт, без проектів сантехніки, електрооблаштування, благоустрою та архітектурних деталей [8, арк. 13].

Ряд об'єктів будівництва міста Дніпропетровська в 1950 р. були розпочаті без наявності повного комплексу технічної документації. Наприклад, будівництво житлового будинку заводу ім. Комінтерна на пр. Карла Маркса, № 105 через помилки геологів і необхідність переробки фундаментів затрималося на чотири місяці. Підключення каналізації цього будинку було вирішено неправильно – до старого зруйнованого каналізаційного колектора. Виникла необхідність розробки проекту прокладання нового колектора по пр. Карла Маркса, вартість якого не була передбачена кошторисом [17, арк. 31].

Контроль за якістю будівельних робіт з боку головних інженерів будівельних трестів і управлінь, навіть в обласному центрі був недостатній, що призводило до переробок, виправлень і подорожчання будівництва. Наприклад, будівельне управління № 1 облбудтресту, де за короткий термін змінилося три головних інженера і кілька виконробів [14, арк. 17], допустило грубі технічні порушення на будівництві гуртожитку тресту (неправильну розташування будівлі на ділянці, відсутність санвузлів, взагалі не було повної і доброякісної технічної документації) [15, арк. 11). Внаслідок відсутності належного керівництва і контролю на будівництві були допущені грубі відступи у виконанні робіт від технічних умов (штукатурка на стелях до 6–8 см без насічки або сітки рабиці). У результаті готова частина будівлі (житловий корпус) протягом декількох місяців не міг бути введений у експлуатацію [12, арк. 19].

Для покращення якості роботи в будівництві були впроваджені такі заходи, необхідні для покращення будівництва і посилення контролю за ними:

- поліпшення контролю за виготовленням будівельного матеріалу і виробів;

- контроль за транспортуванням і складуванням будівельного матеріалу;

- поліпшення якості будівельних проектів і вчасне надходження їх на будівельні майданчики;

- перехід на поточно-швидкісні методи робіт;

- для посилення контролю за якістю будівництва необхідно переглянути штати інспекцій, у зв'язку із збільшеними обсягами будівництва;

- банкам, які фінансують будівництво без згоди Інспекції Держархбудконтролю, не відкривати фінансування на виробництво будівельних робіт [12, арк. 16].

Інше велике місто Дніпропетровської області Нікополь не мало проекту детальної забудови міста, за винятком західного району. Місто не було забезпечене потужними забудовниками, за винятком Південно-трубного заводу [23, с. 2]. Воно відбудовувалося завдяки значній кількості дрібних забудовників у вигляді артільей, невеликих підприємств та навчальних закладів, мережі медичних закладів, індивідуальних забудовників, будівництво яких здійснюється не в комплекті і без черговості забудови міста, але з дотриманням схеми генплану міста [1, с. 146].

Гарні темпи будівництва м. Нікополя були порушені спорудженням Каховського водосховища. Особливі побоювання населення викликало масове (у кількості 1033-х) переміщення житлових будинків, а також шести підприємств міста, щодо яких існувала небезпека затоплення і підтоплення у зв'язку зі створенням Каховського водосховища [16, арк. 34].

Контроль будівельних робіт з боку головного інженера тресту Нікопольбуд А. Ф. Стариковського здійснювався систематично. Він не пропуская жодного відхилення від затвердженого проекту; недолік його контролю в основному полягав у тому, що зафіксовані порушення рідко фіксувалися актами і записами в технічних журналах робіт [15, арк. 37].

Державні органи надавали кредити для спорудження власного житла трудящим та допомагали покращити житлові умови колишнім фронтовикам, надаючи їм і членам їхніх сімей квартири (10 % від державного житлофонду), а також через відділ соцзабезпечення (тим, що мали індивідуальне житло) постачали будівельні матеріали для ремонту (шифер, цемент, рубероїд тощо).

Як свідчать архівні документи, відповідальні за ремонт і будівництво жител будівельні організації не завжди сумлінно виконували свої обов'язки. Особливо тяжке становище склалось у царині капітального ремонту державного житлофонду. Так, комісія міської ради міста Павлоград у 1950 р. відзначала, що місцева ремонтно-будівельна дільниця зволікала щодо робіт по ремонту житлофонду та благоустрою міста. Вона допускала через недостатній контроль з боку техперсоналу неякісне виконання робіт, внаслідок чого окремі роботи по декілька разів перероблялись. Комісія також відзначала і наявність «штурмівщини до якоїсь дати, коли роботи йдуть і вдень і вночі», що вочевидь не покращувало якість ремонту [16, арк. 28].

Дуже повільно здійснювали ремонтні роботи в місті Марганець. Так, за п'ять місяців 1950 р. ремонтно-будівельна дільниця мала здати в експлуатацію чотири житлові будинки та змогла завершити будівництво лише одного. На інших трьох об'єктах роботи тривали, потрапляючи у розряд «довгобудів». Також «багато комунальних квартир було доведено до руйнування» в очікуванні ремонту [16, арк. 43].

У місті Дніпродзержинськ незадовільно відносилися до ремонту дахів та покрівель. Щорічно у план включалися 5–6 аварійних дахів, а ремонтувались 1–2. Як наслідок, мали місце численні справедливі скарги жителів міста на діяльність ремонтно-будівельних дільниць, на які їх керівництво не завжди відповідним чином реагувало [18, с. 3].

Міське населення Дніпропетровщини зіштовхувалось і із недоліками газо- та водопостачання. Стосовно води, ситуацію найкраще ілюструють події в містах Марганець та Павлоград, у кожному з яких мешкало по декілька десятки тисяч громадян. Щоб забезпечити мешканців Марганця і підприємства міста водою, слід було подавати не менше 260–300 метрів кубічних води, а її подавали 220–300 метрів кубічних (чого було недостатньо, для забезпечення потреб місцевої громади) [19, с. 3]. Подібною була ситуація і в інших містах, населення яких також неодноразово потерпало від нестачі води, особливо у видні дні.

П'ятирічним планом відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946–1950 рр. було передбачено будівництво водогону в місті Павлоград, повна вартість якого склала 9 225 тис. крб. Утім лише у 1951 р. було проведено проектно-розрахункові роботи вартістю 120 тис. крб; а через три роки будівництво водогону було завершено [16, арк. 40].

Одночасно з відновленням довоєнної водопрогонної мережі у містах створювалися нові водогони, будувалися артезіанські свердловини. Серйозних збитків у роки окупації було завдано каналізаційній системі, очисним спорудам, насосним станціям. На кінець дослі-

джуваного періоду каналізацію мали лише 19 % від загальної кількості міст [1, с. 275].

Великі зміни у побут населення вносила газифікація. Скрапленний газ споживачам відповідні служби часто завозили не своєчасно, мали місце порушення черговості, що викликало значну кількість скарг. Так, жителі міста Нікополь скаржилися, що «газ розвозять не за списками, а кому хочуть» [1, с. 4]. У багатьох населених пунктах мали місце грубощі та випадки нетактовної поведінки працівників газового господарства під час завозу балонів зі скрапленим газом громадянам [1, с. 7]. Проте основна маса жителів міст користуватися газом ще не мала можливості, а тому використовувала зріджений газ у балонах, печі і труби.

Повоєнне суспільство було суспільством обездолених війною людей. Серед основних його ознак: різке скорочення населення країни, дитяча бездоглядність, жебрацтво калік, безправність репатрійованих, невлаштованість фронтовиків. Війна не тільки потрясла його до самих підвалів, а й оновила. З'явилося багато людей, які, опинившись через певні обставини на територіях європейських країн, ознайомилися з життям інших народів. Чимало було тих, хто, пізнавши гіркому досвіду фашистської окупації, по-новому оцінив і суть сталінського режиму. Психологічний стан і настрої мешканців міст були тривожними, а прагнення спрямовані лише в одному напрямі – на виживання. Продовольча криза, відсутність житла, нестача одягу і взуття, загострення кримінальної ситуації, постійна загроза репресій та інші проблеми повоєнної повсякденності робили людей особливо вразливими. Проте зазначені складнощі не змогли вплинути на емоційне піднесення міських жителів та їх прагнення покращити мирне життя.

Однією з найсерйозніших проблем, з якими зіткнулося міське населення після війни, була нестача житлового фонду. Вирішити житлову проблему влада намагалася, в першу чергу, шляхом відновлення найменш зруйнованих будівель, а вже потім – шляхом нового житлового будівництва. Проте навіть в 1955 р. середня житлова площа на одну людину на Дніпропетровщині складала лише 6 кв. м. (у 1945 р. цей показник становив 5 кв. м.), що було в 1,5 рази менше встановленої санітарної норми [1, с. 125].

Ліквідація руйнувань, завданих війною установам комунально-побутового обслуговування, розпочалася відразу після звільнення України. Вже з перших повоєнних років була налагоджена газифікація міст; споруджувалися нові водогони й артезіанські свердловини; зростала кількість побутових служб і майстерень, розвивалася транспортна система. Однак навіть на кінець досліджуваного періоду більшість мешканців міст використовували зріджений газ, печі й тру-

би; споживання води однією особою в невеликих містах була вкрай недостатньою.

Бібліографічні посилання

1. Восстановление Приднепровья (1946–1950): докум. и матер. – К., 1988.
2. **Вронська Т.** В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т. Вронська. – К., 1995.
3. **Гордон Л.** Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра / Л. Гордон. – М., 1977.
4. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 4361, оп. 2, спр. 1.
5. ДАДО. – Ф. 4479, оп.1, спр. 9.
6. ДАДО. – Ф. 4479, оп. 1, спр. 10.
7. ДАДО. – Ф. 4729, оп. 1, спр. 7.
8. ДАДО. – Ф. 4729, оп. 1, спр. 42.
9. ДАДО. – Ф. 4789, оп. 1, спр.10.
10. ДАДО. – Ф. 5048, оп. 1, спр. 12.
11. ДАДО. – Ф. 5311, оп. 1, спр. 9.
12. ДАДО. – Ф. 5311, оп. 1, спр. 14.
13. ДАДО. – Ф. 5428, оп. 2, спр. 31.
14. ДАДО. – Ф. 5684, оп. 1, спр. 40.
15. ДАДО. – Ф. 5727, оп. 1, спр. 4.
16. ДАДО. – Ф. 5727, оп. 1, спр. 5.
17. ДАДО. – Ф. 5727, оп. 1, спр. 9.
18. Дзержинець. – 1945. – 20 листоп.
19. Днепровская правда. – 1953. – 1 апр.
20. **Дудник В.** Відбудова міського господарства України у 1943–1950 рр.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Дудник. – К., 2004.
21. **Зінич В.** Соціалістичні перетворення. Паростки новогокомуністичного в культурі і побуті робітників Радянської України / В. Зінич. –К., 1963.
22. Зоря. – 1953. – 13 берез.
23. Зоря. – 1953. – 14 берез.
24. **Зубкова Е.** Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953 / Е. Зубкова. – М., 2000.
25. **Ісайкіна О. Д.** Побут і дозвілля міського населення України у повоєнний період (1945–1955 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Д. Ісайкіна. – К., 2004.
26. Історія міста Дніпропетровськ / за ред. А. Г. Болєбруха. – Д., 2006. – С. 497–546.
27. **Кудлай О.** Робітничий клас УРСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у післявоєнний період / О. Кудлай. – К., 1965.
28. **Мирошніченко А.** Наш город вчера, сегодня, завтра (Ландшафтно-строительный анализ развития Днепропетровска) / А. Мирошніченко. – Д., 1994.
29. **Мончадская Н.** Забота местных советов о благосостоянии трудящихся / Н. Мончадская. – М., 1953.

Надійшла до редколегії 30.05.2015